

ТАЄМНИЦІ НЕВМИРУЩИХ ЗНАКІВ

СЦЕНАРІЙ ГРИ-ТУРНИРУ ЗНАВЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Олена ОСТАПЧЕНКО, старший викладач кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка

*О мово через «і» та через «ї»,
Чи пак, через одну та дві сльозини!..
О мово з «і» хистким в святій борні!
І нам, і вам, людські сини й онуки,
Немов по бороні чи по стерні
Босоніж в рідній нашій стороні
Йти з нею – на нові пісні та муки.*

Василь Юхимович Відзначаючи щороку Свято української писемності й мови, пошановуючи пам'ять християнських місіонерів Кирила і Мефодія, батька вітчизняної історії Нестора Літописця, не забуваймо, що слов'янська писемність є однією з найдавніших у світі й існувала на теренах сучасної України ще в прадавні часи.

Пропонуємо вашій увазі матеріал про писемність української мови, що може бути використаний як під час занять, так і в позакласній навчально-виховній, факультативній, гуртковій та індивідуальній роботі, на дозвіллі. Ігрова форма (конкурс, вікторина, турнір тощо) не передбачає подання вичерпної наукової інформації, натомість ми ставимо своїм завданням збудити інтерес до цікавих, а подекуди й дивовижних мовних проявів, спонукати учасників гри до самостійних пошуків істини та нових знань, осягнення мозаїчної картини світу мови через призму проблемності.

Наша сьогоднішня мандрівка – до дивовижного світу невмирущих знаків, історії письма.

I. Конкурс «Давні письмена»

Рис. 62. Найдавніші письмена: лінійні та знакові

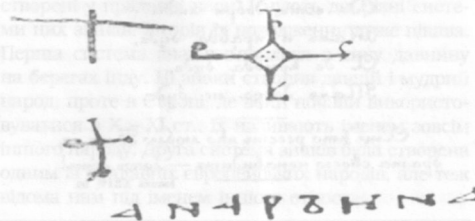
1. Ці наскельні малюнки були відкриті наприкінці XIX ст. на півдні України. Знайдені на піщаних плитах зображення людської стопи, бика, коня, собаки, колісниць та ін. широко відомі й досліджені науковцями. Але в останні роки вчені Б. Михайлов і А. Кифішин висунули сміливу гіпотезу, що поруч з піктограмами та ідеограмами на плитах закарбовані **письмена** – звукові, буквені. Вчені навіть зробили спробу розшифрувати написи, які відносять до III – V тисячоліть до н. е. Якщо гіпотеза знайде своє підтвердження, це означатиме, що ці знаки – **найдавніші на земній кулі фонографічні письмена!** Як називається ця історична пам'ятка, де вона знаходиться?

2. 1914 року в Києві було знайдено фрагмент амфори з досить довгим написом, частина якого

відбита. Вчені датують вік цієї посудини IX ст. Вона – яскраве свідчення того, що писемність на Русі виникла за багато десятиліть до Володимирівського хрещення. Академік Борис Рибаків запропонував переконливу розшифровку напису (він перед вами на малюнку). Спробуйте і ви прочитати ці письмена.

3. На одному з державних документів Франції XI ст. є такий підпис, зроблений кириличними буквами. Спробуйте «розшифрувати», тобто про-

читати ці два слова (внизу під хрестиками). Кому належить підпис? Що ви знаєте про цю людину?

4. Перед вами фрагменти з «Повісті временних літ» (за Лаврентійським списком, 1377 р.). В уривку, що відомий під назвою «Хвала вченню книжному», Нестор Літописець оповідає (у перекладі сучасною мовою): «...любив церковні устави, дуже любив священників, особливо монахів, ретельно читав книги день і ніч і зібрав він багато переписувачів, наказав перекладати з грецького слов'янським письмом, і переписали вони багато книг...» Про якого князя пише славетний хронограф? Як називається цей тип кириличного письма?

5. Мабуть, усі ми в дитинстві бавилися записками на зразок «Хто писав – не знаю, а я, дурний, читаю»? Виявляється, такі жарти подобалися школярам й 700 років тому. Перед вами берестяна грамота XIV ст., знайдена в Новгороді. Нетвердою рукою, можливо, підлітка на ній нашкрябано 2 рядки букв:

Н В Ж П С Н Д М

12

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛИКА.

А Б В Г Д Е Ж З И Й К
 Л М Н О П Р С Т У Ф
 Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь
 Э Ю Я

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.

а б в д е ж з и й к л м
 н о п р с т у ф ц ч ш щ
 ъ ѣ ю я

Де єсть добри люди,
 Тамъ и правда буде,
 А де кривда буде,
 Тамъ добра не буде.

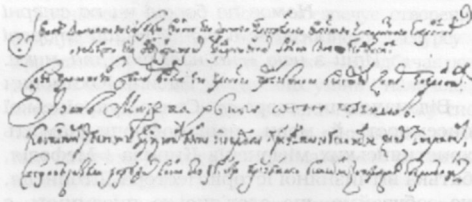
Аще кто ресеть ахо люблю Бога, а
 брата своего ненавидитъ — лощов єсть!

Ловина XXIV, 20

К З А Т С Ц Т ...
 Е Е Я И А Е У А А
 А Х О Е И А ...

Що це? Шифр? Беззмiстовний набiр лiтер? А можливо, це текст, на жаль, не закинчений? Спробуйте його розшифрувати.

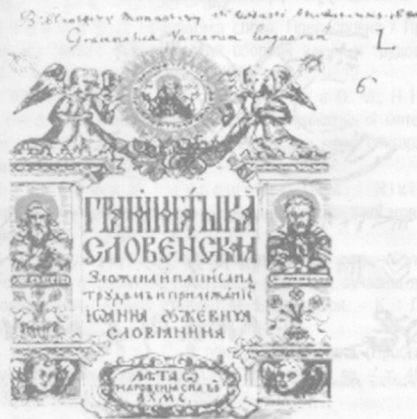
6. Перед вами пiдписи представникiв української козацької генеральної старшини на присяжному листi (1682 р.). Один з тих, хто пiдписав цей документ, невдовi був обраний гетьманом України, обстоював її незалежність. Визначний письменник Франції, iсторик, фi-

лософ, поет Франсуа Вольтер у своїй книзі описував цю людину так: «Це був відважний чоловік, далекозорий, невтомний у праці, хоч і поважного віку». Ім'я й образ цієї людини надихали багатьох творців світової й української літератури (з-поміж них – Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, Ю. Словацький, Б. Лепкий, М. Старицький, В. Сосюра та ін.), музики (Ф. Ліст, С. Воробкевич, П. Чайковський, П. Сокальський та ін.) й малярства та різьбярства (О. Верне, Т. Шевченко, І. Решін, О. Архипенко та ін.).

Хто ця людина? Що ви про неї знаєте? Спробуйте розшифрувати й інші пiдписи. Як називається такий тип письма?

7. Перед вами титульна сторінка однієї з перших граматик української мови. Її автор – наш

земляк, киянин. Назвіть його ім'я, прізвище. Де і яку він здобув освіту? Коли ця наукова праця була написана? Відповіді на всі ці запитання можна знайти в тексті. Поясніть, як ви знайшли відповідь на останнє запитання.

8. У поемі Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...» читаємо:

Подивіться лише добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чії сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?..
Як вирозумієте слова «не минайте ані титли»? Що таке **титла**?

9. Давні греки називали це **бустрофедон**, тобто «хід бика», дослівно – «поворот бика». Як співвідносяться цей «хід бика» і письмо? Спробуйте не лише пояснити це, а й показати.

10. «Радіе заець, утікши із сіті, радіе віл, доравши ниву, — так само радіе і книгу». Таку записку можна зустріти наприкінці старовинної книги під текстом літописів, збірників, повчань. Хто це писав і навіщо? Які слова мають бути замість крапок?

II. Конкурс «Невмирущі знаки»

12

РУКОПИСНА АЗБУКА, ВЕЛИКА.

А Б В Г Д Е Ж З И Й
К Л М Н О П Р С Т У
Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь
Ѡ ѡ Ѣ ѣ Ѥ ѥ Ѧ ѧ

РУКОПИСНА АЗБУКА, МАЛА.

а б в г д е ж з и й к л м н
о п р с т у ф х ц ч ш щ ѡ ѧ Ѩ ѩ

Де єсть добри люди,

Тама и правда буде,

А де кривда буде,

Тама добра не буде.

Аще хто реветь яко люблю Бога, а
брата своего ненавидитъ — логъ єсть!
Богосл. XXIV, 50.

1. Це сторінка видання, яке побачило світ 1861 року в Санкт-Петербурзі, але призначалося для України. Хто його автор? Що ви знаєте про цю книжку? Яких літер немає в сучасному українському алфавіті? Наведіть їх назви.

2. Як ви вважаєте, чому у вірші Івана Малковича «Напучування сільського вчителя» згадуються саме дві певні літери українського алфавіту? Це випадковий вибір чи суттєва деталь образної системи поезії? Обґрунтуйте свою думку, пригадавши історію створення слов'янського алфавіту і зіставивши відомі вам абетки.

Хай це, можливо, і не найсуттєвіше,
але ти, дитино, покликана захищати
своїми долоньками крихітну свічечку букви «І»,

а також, витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик букви «Є»,
що зрізаний з неба разом із ниточкою.
Бо кажуть, дитино, що мова наша —
солов'їна.

Правильно кажуть.
Але зпам собі, що колись можуть настати
і такі часи,

коли нашої мови не буде пам'ятати
навіть найменший соловейко.
Тому не можна покладатися тільки на
солов'їв, дитино.

3. У старослов'янському кириличному алфавіті була літера «И восьмеричне». Чому вона так називалася?

Відновіть віршик І. Січовика, підставивши замість крапок слова:

- Гей, хлопчику!
- Я не хлопчик.
- Гей, стовпчику!
- Я не стовпчик.
- Хто ж ти?
- Буква ...
- Що в тебе на голові?
- Шапочка?
- Ні, ...

Яким терміном грецького походження називається те, що в цієї букви «на голові»?

5. Ці відомі всім знаки, своєрідні ієрогліфи, були створені у прадавні часи. Існують дві різні системи цих знаків. Історія їх походження дуже цікава. Перша система знаків з'явилася в сиву давнину на берегах Інду. Ці знаки створив давній і мудрий народ, проте в Європі, де вони почали використовуватися в X - XI ст., їх називають іменем зовсім іншого народу. Друга система знаків була створена одним із прадавніх європейських народів, але теж відома нам під іменем іншого етносу.

Підказка: сьогодні обидві системи цих давніх ієрогліфів знає кожен школяр. Які це знаки?

6. У повісті Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали», написаній російською мовою, поет порівнює героїню твору з таємничим **ієрогліфом**, «над которым сам Шампольон призадумался бы».

Хто такий цей Шампольон, про якого згадує Т. Шевченко, і чим він уславився?

7. У поезії Т. Шевченка «Меж скалами, неначе злодій» читаємо:

...Уже як хочете, хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте, -
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братики, спшшу,
Ще раз те **оливо** потрачу...

Про яке **оливо** йдеться в цих рядках?

8. Цей шрифт, створений 1521 року італійським гравером з Болоньї, назвали словом, яке латинською означає *той, що біжить*. Можливо, назва виникла через нахил букв – вони схожі на людину, яка біжить. Кажуть, взірцем для шрифту послужив почерк великого італійського поета Франческо Петрарки. Назвіть цей шрифт.

III. Конкурс «Вірю – не вірю»

Чи переконані Ви, що ...

1. Кількість літер в алфавітах різних мов (наприклад, у грецькому – 24, латинському – 25, старослов'янському – 43, українському – 33, англійському – 26) залежить лише від кількості звуків (фонем) у цих мовах?

2. Українська графіка належить до числа найдосконаліших, оскільки більшість літер українського алфавіту однозначні, тобто точно відповідають звукам, які позначають?

3. До графічної системи української мови належать, крім *крапки, коми, крапки з комою, двокрапки, тире, дефіса, трьох крапок, знака оклику, знака питання*, ще й такі розділові знаки: *лапки, дужки, скісна риска, абзац, проміжок*?

4. У науковому світі не викликає жодного сумніву факт, що кирилицю створив один із братів просвітителів слов'ян – Кирило?

5. В основу перших кирилических друкарських шрифтів лягло *уставне письмо*?

6. Найдавніші написи латиницею (6–5 ст. до н. е.) створювалися і читалися в напрямі *справа наліво*?

7. У 19 ст. в українських школах Галичини було законодавчим шляхом запроваджено *латинку* (алфавіт на основі латиниці)?

8. Усі слов'янські мови користуються графікою на основі кирилиці?

Відповіді на запитання конкурсу «Давні письмена»

1. Це музей-заповідник **Кам'яна Могила** на півдні України, на Мелітопольщині (Запорізька область).

2. Напис, реконструйований академіком Б. Рибаківим, читається так: **Благодатніша полна корчага сія**.

3. **«Анна Регіна»** (Регіна – королева). Цей підпис на документі Франції XI ст. належить Анні Ярославні, королеві французькій. Анна – дочка Ярослава Мудрого, який зв'язав свою родину шлюбами з багатьма володарями Європи. Дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I, а після його смерті управляла Францією як регентша до повноліття свого сина, короля Філіппа. Про це свідчить багатомовний напис на її пам'ятнику неподалік від Парижа: «Анна руська – королева французька». Анна була однією з найрозумніших та найосвіченіших жінок французького двору. Вона вміла читати, писати, вивчала різні науки та знала декілька мов. Друга дочка Ярослава Мудрого була одружена з норвезьким королем Геральдом Сміливим, а третя – з угорським королем Андрієм.

4. Нестор Літописець у цьому фрагменті з «Повісті временних літ» розповідає про князя **Ярослава Мудрого**. Цей тип кирилического письма називається **устав** (уставна кирилицьська азбука).

5. На берестяній грамоті XIV ст. нетвердою рукою підлітка зашифрований текст, витівка новгородського школяра:

«Невежа писа, не дума каза, а хто се цита...» (сучасною мовою: «Невіглас писав, не дума казав, а хто се читає...»).

6. На присяжному листі – підписи представників козацької генеральної старшини: **Івана Мазепи, Івана Домонтовича, Степана Забіли**.

7. Це титульна сторінка **«Граматики словенської»**, укладеної **Іваном Ужєвичем**. Він здобув освіту теолога в Паризькій академії. Цей науковий трактат було написано **1643 року**. Дата написання граматики зазначена на титульній сторінці в низу, але не цифрами, а буквами кирилиці, як це було заведено в часи Середньовіччя у Східній Європі (кожна буква кирилиці мала числове значення).

8. **Титла**, або **титло**, – це **надрядковий знак**, яким позначалося скорочено написане слово або літера, вжита у значенні цифри, у стародавніх слов'янській, а також грецькій і латинській писемності. Вираз **«не минайте ані титли»** означає **«брати до уваги найменші деталі, дрібниці»**.

9. **Бустрофедон** (грец. **bustrophedon** – **бус** «бик» і **stropho** «повертаю») – спосіб письма, при якому перший рядок пишеться справа наліво, другий – зліва направо, третій – знову справа наліво і т. д. Це нагадувало давнім грекам рух

бика по полю під час оранки. Бустрофедон використовували в критському, хетському, південноаравійському, етрусському й грецькому письмі.

10. Давні творці старовинних книг, радіючи, що важка праця переписування закінчилася, лишали записку від себе, укладену здебільшого у формі афористичного вислову чи молитви з виправданням своєї нетямучості: «Радіє заєць, уткіши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і **писар, дописавши** книгу». Текст дуже часто закінчується проханням: помилки виправляти, а переписувача не проклинати.

Відповіді на питання конкурсу «Невмирущі знаки»

1. Це сторінка з останнього твору Тараса Шевченка – «**Букваря южноруського**». Видання було здійснене коштом автора і призначалося для поширення в недільних школах України. У сучасному українському алфавіті немає букв «*фіта*», «*іжція*», «*ятъ*», «*сри*».

2. Звичайно, вибір саме цих літер не є випадковим. Букви **е** та **ї**, а також літеру **г** можна вважати суто українськими, таких немає в жодному іншому алфавіті світу. До речі, літера **е** походить від кириличної **є** (єсть), але вперше в сучасну українську графіку була запроваджена лише 1837 року укладачами альманаху «Русалка Дністровая» М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким.

3. У старослов'янській кириличній писемності кожна літера позначала певне число. Літера **и** мала числове значення **вісім**.

4. У віршику йдеться про букву **і**, в якій «на голові» не шапочка, а **крапочка**. В українському алфавіті деякі літери мають **діакритичні знаки** (діакритики), або **надрядкові знаки**, – це букви **і**, **ї**, **й**.

5. Ці ієрогліфи – відомі нам усім **цифри: арабські**, хоч винайшли їх не араби, а давні індійці, і **римські**, створені не римлянами, а етрусками – їх історичними попередниками на Апеннінському півострові.

6. **Жан-Франсуа Шампольйон** (1790 – 1832) – французький учений-філолог, почесний член Петербурзької академії наук, єгиптолог. Саме йому належить першість у дешифруванні давньоєгипетського ієрогліфічного письма, він розгадав таємницю єгипетських ієрогліфів.

7. Оливо – **олівець**. Колись олівці робили з олов'яних паличок, вставлених у дерев'яну оправу. Такі «олива» добре писали на пергаменті. Поет, звичайно, писав не на пергаменті, а на папері і використовував, мабуть, уже олівці з графітовим стержнем, а не олов'яним. Слово **оливо** тут ужито як синонім до слова олівець із певною стилістичною метою.

8. Цей шрифт – **курсив** (від лат. *curvius* – той, що біжить).

Відповіді на питання конкурсу «Вірю – не вірю»

1. Ні. Кількість літер в алфавіті певної мови залежить не лише від кількості звуків (фонем) у її фонетичній системі, але й від досконалості самої абетки: чим точніше співвідноситься кількість звуків (фонем) із кількістю букв для їх позначення, тим досконалішим вважається алфавіт.

2. Так.

3. Так.

4. Ні. Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило (світське ім'я Костянтин) близько 863 р. скомпонував інший алфавіт – глаголицю, яку в давнину називали *кириловицею*. Згодом назву було перенесено на іншу абетку (*кирилицю*). Є кілька гіпотез про її творця: сам Кирило, його старший брат Мефодій, пресвітер Костянтин, болгарський цар Симеон, чорноризець (монах) Храбр тощо. Найімовірнішою вважають версію, що кирилицю склав у кінці IX – на початку X ст. учень Кирила Климент Охридський.

5. Ні. Перші кириличні друківські шрифти створювалися на основі *напівуставного* письма.

6. Так.

7. Ні. Така спроба губернатора Галичини викликала хвилю масового протесту і не була реалізована. Ці події відомі в історії під назвою «азбучної війни».

8. Ні. Кириличними алфавітами користуються лише такі слов'янські мови: українська, російська, білоруська, болгарська, македонська, сербська. Решта слов'ян (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани) мають письмо на основі латиниці.

ЛІТЕРАТУРА:

- Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: Видавничий дім «KM-Academia», 1998.
- Бурау І. Я. Загадки мира букв. – Д. Сталкер, 1997. – 448 с.
- Вічний як народ: Сторінки біографії Т. Г. Шевченка: навч. посібник / Автори-упоряд. О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998. – 272 с.
- Драчук В. С. Дорогами тисячоліть. – К.: Веселка, 1978.
- Кучинський М. В. Основи каліграфії. – К., 1998.
- Моисеев А. И. Звуки и буквы, буквы и цифры...: Кн. для внеклас. чтения. – М.: Просвещение, 1987.
- Повість минулих літ: Літопис. – К.: Веселка, 1982.
- Потапенко О. І. Цікаве мовознавство: Посібник для шкіл, ліцеїв, гімназій. – Біла Церква: Буква, 1996. – 190 с.
- Різнюк М. Г. Письмо і шрифт. – К.: Наукова думка, 1976.
- Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
- Утевська П. В. Невмирущі знаки. – К.: Веселка, 1981. – 245 с.